

על מנהג 'הפטרת וערבה'

אדם בן נון

שמה של הפטרה בפי יהודי תימן

ברוב קהילות עדות ישראל נקראת הפטרה בשבת שלפני פסח בשם "הפטרת שבת הגדול"¹, וכן מוזכר שם הפטרה בכמה כתבי יד תימניים – בכתבי יד מאוחרים או כתוספת מאוחרת בכתבי יד עתיקים וכן נדפס בתאג' תרנ"ד כמו שאציין לקמן.

אולם למעשה בלשון הדיבור של זקני תימן הפטרה זו נקראת "הפטרת וערבה" על שם המילה הראשונה בהפטרה, והשם "הפטרת שבת הגדול" לא נשמע בפי זקנינו מעולם – בין אצל אלה שנהגו להפטיר בה ובין אצל אלה שלא נהגו להפטירה.²

מקור הפטרת וערבה³

עצם קריאת הפטרה מיוחדת בשבת שלפני פסח מעורר קושי. "הפטרה" מעצם הגדרתה קשורה לקריאת התורה. בשבת הגדול אין כל קריאה מיוחדת בתורה, מדוע אפוא נדחית הפטרה הרגילה של שבת זו, הקשורה לפרשה של אותה שבת, ובמקומה נקראת הפטרה שאינה קשורה לפרשה? אמנם מצאנו הפטרת מחר חודש שאינה קשורה לקריאת התורה אך היא באה כ"הכרזה" שמחר ראש חודש, אולם בהפטרת שבת הגדול אין כל הכרזה על פסח.

למעשה כבר הוכח באופן ברור שהפטרת 'וערבה' מקורה בארץ ישראל בתקופה הקדומה שבה סיימו את קריאת התורה בערך כל שלוש שנים וחצי. כל שבת קראו "סדר" אחד, ולכל סדר הייתה הפטרה מיוחדת שפסוקה הראשון קשור לפסוק הראשון ב"סדר". כפי שעולה מקטעי גניזה לפי מנהג זה נהגו למעלה ממאה וחמישים הפטרות (כמניין הסדרים).

ל"סדר" זה קרבן אהרן ובניו (ויקרא ו, יב) הייתה משויכת הפטרת וערבה. לאחר שהתקבל מנהג בבל לסיים את התורה כל שנה, צומצמו מספר ההפטרות בהתאם למספר פרשות השבוע. לפי זה ברור תהליך קביעת הפטרה. כשהתקבל מנהג הקריאה החד-שנתי נאבקו שתי הפטרות – זו של פרשת צו וזו של סדר זה קרבן אהרן ובניו – האחת בשנייה. מנהגים שונים עשו פשרה ביניהן והפטירו וערבה רק בשנים פשוטות שבהן פרשת צו חלה לפני פסח או רק כשחל ערב פסח בשבת.⁴ בשלב האחרון ניתקה הפטרה מפרשת צו ונקבעה כהפטרה קבועה בפרשה הנקראת לפני פסח (גם כשזו חלה בפרשה אחרת).

הפטרת וערבה במנהג תימן

אין חולקים על השתלשלות מנהג קריאת "הפטרת וערבה". לפי כולם הפטרה זו לא נזכרה במקורות הקדומים ונכנסה לתימן רק בדורות האחרונים.

¹ ראשיתו של המנהג (לנוהגים להשלים את כל התורה בשנה אחת) הוא בתקופת הראשונים באשכנז ובצרפת.
² על הפטרה זו ומנהגיה ראה הרב אלתר הילביץ, "הפטרת שבת הגדול", סיני סט (תשל"א), עמ' סז–עג. על השאלה למה נקראת שבת הגדול ולא שבת וערבה כבר תמה מהרש"ל על הטור, אורח חיים, סימן תל. השערה ליישב שאלה זו תמצא אצל הרב הילביץ, שם, עמ' סט.
³ פרק זה נערך מתוך דברי מורי פרופ' יוסף עופר, "הפטרת שבת הגדול", המעין לו, ג (ניסן תשנ"ו), עמ' 16–20.
⁴ דבריו הובאו גם על ידי הרב אלחנן סמט, "הפטרת שבת הגדול".
⁴ ראה בדברי האור זרוע, חלק ב, הלכות קריאת מועדים והפטרות, סימן שצג.

ראה למשל את דברי הרב יוסף צובירי:⁵

דע, כי הפטרה זו שהיא מיוחדת לשבת הגדול, לא היה המנהג ביהדות תימן להפטיר בה מימי קדם, שכן אנחנו רואים בכל התיגאן כתבי היד שאין לה שום זכר, וכמו כן לא נזכרה לא בשתילי זתים למוהר"ר דוד משרקי, ולא בדברי תלמידו מהר"י צאלח זכר צדיקים לברכה, אכן נודע הדבר שכבר נהגו רבים בדורות שאחריהם להפטיר וערבה, בודאי כפי שראו בספרי חומשי תורה המודפסים ובספר תקון יששכר שהיה נפוץ ומצוי בידי רבים...

והשווה לזה את דברי הרב יוסף קאפח שכתב גם הוא כדברים האלה:⁶

דע שבכל כתבי יד העתיקים לא נמצאת הפטרה מיוחדת לשבת הגדול וגם הרמב"ם לא הזכירה אלא מפטירין הפטרה הרגילה לפרשה, גם מהרי"ץ לא הזכירה בעץ חיים, ובזמן האחרון נהגו להפטיר בשבת הגדול וערבה.⁷

הרי לנו ששני החכמים מסכימים שבדורות האחרונים היו שנהגו להפטיר בתימן "הפטרת וערבה" אולם הם לא ציינו מי הנוהגים להפטיר "וערבה" ומי אינם נוהגים להפטירה.⁸ למעשה, מנהג 'הפטרת וערבה' התקבל בדרך כלל בקהילות השאמי, אך בקהילות הבלדי (בעיקר אלה שבעי"ת צנעא) המשיכו במנהג הקדום שאין מפטירים בבית הכנסת "הפטרת וערבה", אלא מפטירים את הפטרת הפרשה הרגילה.⁹ אמנם כפי שמסר הרב עזריה בסיס יש מקומות שגם חלק מהבלדי נהגו להפטיר וערבה.¹⁰

יש להוסיף שלמרות שהפטרת וערבה לא הועתקה בכתבי היד העתיקים כאמור, בהרבה מכתבי היד המאוחרים העתיקו הפטרה זו כפי שמצאו בדפוסים. כמו כן גם בכתבי יד עתיקים היו שהוסיפו להעתיק הפטרה זו בדפים הריקים שבסוף הספר. ראה למשל בתאגי' עתיק כתב יד יוסף בן בניה הסופר שנכתב בחודש כסלו שנת א'תשצ"ג לשטרות (ה'רמ"ב ליצירה / 1481).¹¹

⁵ מקור הפטרה וטעמה בתוך פרשה מפורשה, חלק ג, עמ' תיא.

⁶ הערה משולבת בתוך חלק הדקדוק על הפטרת שבת הגדול, בתוך תאגי' הגדול עם חמשים פירושים, תשי"ט – תש"ך. לאחר מכן צולמו הפטרות עם חלק הדקדוק וההערות המשולבות בו בתאגי' המרגלית ובעוד תאגיים.

⁷ ובסוף פירושו למשנה תורה, ספר אהבה, עמ' תשלב, הערה ס כתב: "בכל נוסחי רבנו ובכל ספרי הפטרות נוסח תימן לא נזכרה הפטרה 'וערבה לה' מנחת יהודה' שאומרים אותה לפני פסח בשבת הנקרא 'שבת הגדול', כי טעמי אמירתה לא היה להם מהלכים אצל קדמונינו בתימן או אצל רבנו". כאן המקום להודות לרב אהרן קאפח שהעמידני על מקור חשוב זה.

⁸ וכן כתב הרב שלמה קורח (עריכת שולחן – ילקוט חיים) (חלק ה, פסח א, סי' תל, סעיף ב, עמ' לב): "שבת שלפני הפסח, נקראת בספרי הפוסקים שבת הגדול. ולא נודע מנהג זה אצלנו בכל הקהלות. ולמנהגינו, יש מפטירין בשבת זו וערבה. ויש מפטירין הפטרה הרגילה".

⁹ ראה שמעון גרידי, "ממנהגי יהדות תימן", ילקוט המנהגים – ממנהגי שבטי ישראל (תשל"ז), עמ' 332; הרב אברהם בן משה, זית רענן, סימן תל, סעיף א; הלכה ומסורה ב (ניסן תש"ע), עמ' 2, סעיף יא.

¹⁰ ראה הלכה ומסורה ב (ניסן תש"ע), עמ' 3, הערה יז. וכן נהג גם מארי יצחק בן יוסף עמיסי כמו שאציין לקמן.

¹¹ לונדון, אוסף דוד סופר 6, לפני מונטריאול, אוסף יהודה אלברג 282, מספרו במתכ"י F 72148, 40474.

המעניין הוא שלמרות שעל פי רוב לא קיימת "הפטרת וערבה" בקהילות הבלדי, בכל זאת זקני תורה מקהילות הבלדי הכירו היטב את "הפטרת וערבה", והיא הייתה שגורה על לשונם על פה כמו שאר הפטריות השנה, ולא כמו שאר פרקי הנביאים והכתובים (זולת ההפטרות), חמש מגילות וספרי אמ"ת) שהכירו רק מקריאת הנ"ך בשילוש ובילדותם לפני המארי. הסיבה לכך היא מפני שמלמדי התינוקות בחו"ל (גם אלו מקהילות הבלדי) לימדו ושיננו עם הילדים גם את "הפטרת וערבה" – או מפני שהיא הודפסה בתאג' תרנ"ד כדלהלן, ותאג' זה היה נפוץ בחו"ל בכלל ואצל מלמדי התינוקות בפרט, או "מפני שהיא טעימה" – כלשונם של זקני תימן.

על המנהג להפטיר וערבה בשבת לפני פסח והמנהג האחר להפטיר את ההפטרה הרגילה של הפרשה, יש להוסיף מנהג שלישי שנזכר באור זרוע (שנזכר לעיל), והוא להפטיר וערבה רק בערב פסח שחל בשבת. מנהג זה נהג בכמה מקומות בתימן.¹²

כמו כן יש להוסיף שבהמשך דבריו כתב הרב יוסף צובירי בזו הלשון:¹³

הננו רואים בתאג כתר תורה שנדפס בירושלים על ידי הר"ר אברהם נדאף וחביריו, שכן קבעו והדפיסו בתאג הזה (חלק ג' דף מ"ו סוף עמודה ג') בפשיטות להפטיר בשבת הגדול וערבה וכו' כמנהג נוהג בזמנם בכל קהילות תימן, מבלי שום חילוק מתי שיחול, ומבלי לחלק ולומר יש נוהגים ויש נוהגים.

ויש להבהיר שתי נקודות בדבריו:

א. אף שכתב "כל קהילות תימן" בוודאי שאין כוונתו שבכל קהילות תימן נהגו להפטיר וערבה אלא כמו שכתב הוא עצמו שתי שורות קודם לכן ש"נהגו רבים" להפטיר וערבה, ובוודאי שיש כאלה שאין מפטירים וערבה. וכל דבריו כאן נאמרו רק לאלה שנהגו להפטיר וערבה, שהם לא חילקו בין כל שבת שלפני פסח לערב פסח שחל בשבת כמעין שם.¹⁴

ב. מה שכתב: "כתר תורה שנדפס בירושלים על ידי הר"ר אברהם נדאף וחביריו" כמובן שכוונתו על פי הנכתב בשער התאג' שהמדפיסים הם הרב שלום בן הרב יוסף עראקי כ"ץ והרב אברהם בן הרב חיים אלנדאף (ובחלק ב נוספו גם הרב שלום בן יחיא כסאר והרב יחיא בן שלמה עראקי). ואף שבפועל הרב אברהם אלנדאף לא היה נוכח בשעת הדפסת חלק ב (ויקרא-במדבר-דברים) בירושלים,¹⁵ מכל מקום הוא עדיין נקרא המדפיס.

¹² ראה הלכה ומסורה ב (ניסן תש"ע), עמ' 2, הערה יז; ועמ' 3, הערה יח. וכן שמעתי מפי הרב ישעיהו משורר בדרשה שנשא באדר ה'תשנ"ג באחד מימי השבעה על מארי יחיא לגאמי. משום מה דברים אלו לא פורסמו על ידי מכובדי הרב יחיאל לגאמי, בספר טוב וישר, ירושלים תשנ"ד.

¹³ מקור ההפטרה וטעמה, בתוך חומש פרשה מפורשה, חלק ב (שמות ויקרא).

¹⁴ ואין סתירה ממה שמצאנו שיש מקומות שנהגו להפטיר וערבה רק בערב פסח שחל בשבת (כמו שאציין לקמן), שכן הרב יוסף צובירי לא בדק למעלה מאלף נקודות יישוב בתימן אלא דיבר בהכללה על הרוב. וכך דרכם של החכמים בדיבורם ובכתיבתם.

¹⁵ כן כתב הרב ישכר(!) תמר (עלי תמר, מועד ג, עמ' קג-קכד) בשם הרב שלום יצחק הלוי, וכן כתב שמעון גריידי ("הדפסות ראשונות של עולי תימן", בתוך סעי יונה - יהודי תימן בישראל, תל-אביב 1984, עמ' 85-100) שבירר את העניין, וכן כתב הרב נתנאל אלשיך בשם הרב סעדיה בן הרב אברהם אלנדאף (הקדמה לחומש תורת אבות, עמ' ח).

עוד על הדפסת התאג' ראה בזיכרונותיו של הרב אברהם אלנדאף, זכור לאברהם (בעריכת יהודה רצהבי), בתוך פרקים בתולדות הישוב היהודי בירושלים, חלק ב, ירושלים תשל"ו, עמ' 144-191; ובדברי הרב שלום כסאר,

אמנם יש לציין שבשני חלקי תאגי תרנ"ד ובפרט בחלק ב נדפסו כל מיני עניינים שלא כמנהג תימן הקדום. מנהגים שלא בהכרח משקפים את מסורתו של הרב אברהם אלנדאף עצמו. נראה שאחד מהדברים האלה זהו מנהג "הפטרת וערבה"¹⁶. כמובן שאין זה אומר שמאחר שהרב אלנדאף לא היה נוכח בהדפסת חלק ב של התאגי הרי הוא הודפס רק על טהרת מנהגי השאמי, שכן יש שם ערבובי מנהגים ללא אחידות ועקיבות, כנראה מפני שהיו כמה מוציאים לאור וכל אחד משך לכיוון שלו, ובפרט מאחר שרצו לענות על צרכי שתי האסכולות, ואכמ"ל.

הערה ממארי סלימאן עמר

מארי סלימאן בן סלימאן עמר (תקכ"ז–תרל"ב, 1827–1872) היה מחכמי צנעא במאה התשע-עשרה. מארי סלימאן עמר רצה להשלים ולהמשיך את החיבור "שתילי זיתים" של מארי דוד משרקי על חלק אורח חיים, ועל כן הוא חיבר חיבור נוסף במתכונת דומה על חלק אבן העזר וקרא לו גם בשם "שתילי זיתים". חיבור זה טרם נדפס.¹⁷

מארי סלימאן העתיק גם את "שתילי זיתים" על אורח חיים שחיבר מהר"ד משרקי. הספר משופע בהגהות ובהערות בגליונות. בסימן תרפ"ה מארי סלימאן מביא טעמים למנהג "הפטרת וערבה" ומציין מנהג זה כ"מנהגנו". ואלו הם דבריו:¹⁸

מנהגינו להפטיר בשבת הגדול וערבה לה'. ואפשר ליתן טעמים בדבר:

הראשון – להזהיר את העם על הצדקה ולהודיעם מעלתה, עד שאמרו בכל אסור לנסות חוץ מהצדקה, וזה דרשו אותו מפסוק הביאו את כל המעשר וכו'.

השני – להזהירם על התשובה, והוא מה שאמר הנביא וקרבותי אליכם למשפט והייתי עד ממחר וכו' למימי אבותיכם סרתם מחוקי וכו'. ואם נזהרים מזה, מבטיחם שיברך להם תבואת הארץ, כי בפסח נידונים על התבואה, וזהו שאמר וגערתי לכם באוכל וכו'.

השלישי – להזהירם על עסק התורה במועד ולא נוציא אותו במאכל ומשתה. וכמו שאמרו רבותינו ז"ל לא ניתנו שבתות וימים טובים אלא לעסוק בתורה, וזהו מה שאמר הנביא זכרו תורת משה.

הרביעי – להבטיח לנו על הגאולה. שלא נאמר כיון שנכנס ניסן ולא נגאלנו ח"ו אין עוד תקוה, אלא צריכים אנו שנאמין באמונה שלימה כי ה' אלהים אמת והבטחתו קיימת לעולם ועד. והוא מה שהבטיחנו ע"י נביאו הנה אנכי שולח לכם את אליה הנביא, וזה אם נשמור לעשות ככל הכתוב בתורה. ואם חס ושלום נטה מדרך הטוב הוא נפרע ממנו. כדי שיקיים הבטחתו להביא מורה צדק במהרה בימינו, ויקיים בנו מקרא שכתוב וערבה לה' מנחת יהודה וירושלם כי"ר.

ואתה המעיין אם אתך נמצא טוב טעם למנהג, יפוצו מעיינותיך חוצה.

"ראשית עלייתם של יהודי תימן", בתוך הראל – קובץ זכרון להרב רפאל אלשיך ז"ל, בעריכת יהודה רצהבי ויצחק שבטיאל, תל-אביב תשכ"ב, עמ' 236–242.

¹⁶ ראה גרידי שם, עמ' 95.

¹⁷ סימן אחד ממנו עומד לראות אור על ידי הרב פנחס קורח. כתב יד אחד של החיבור נמצא ברשות ידידי הרב יוסף עראקי הכהן ובידי נמצא צילום עותק נוסף שהיה ברשות מארי חיים בן שמואל כסאר.

¹⁸ כאן המקום להודות לידידי הרב אברהם בן משה שיידע אותי על הערה זו, מסרה לי ואף נתן לי רשות לפרסמה.

גדול השלום

וזאת יש לדעת שפעמים חכמי קהילות הנוהגים במנהגי הבלדי אימצו להם מנהגים חדשים כדרך שנהגו חכמים "שאמיים". מאידך, מאחר שמבחינה הלכתית גם לנוהגים במנהגי הבלדי אין "איסור" להפטיר וערבה, במקרים שהיה חשש למחלוקת, או מפני ש"גדול כבוד הבריות" (כמו שנראה להלן) היו חכמי קהילות "בלדיים" ש"ויתרו" על מנהגם הקדום שהיה בידיהם, והפטירו וערבה, וקיימו בעצמם "גדול השלום".

השווה לזה את דברי ידידי ר' מרדכי יצהרי שלאחר שסקר את השתלשלות מנהג הפטרת וערבה וציין שאינה מופיעה בכתבי היד, כתב:¹⁹

יורשה לי בהזדמנות זו להדגיש כי בציטוט המובאות דלעיל אין לי שום כוונה להניא מישוהו לשנות ממנהגו חלילה אלא להביא לידיעת הקורא את מורשת קדמונינו שיסודותיה מושגות עפ"י הכללים שקבעו חכמים בתלמוד ובהרמב"ם שבאו לידי ביטוי בכתבי יד אבותינו הראשונים ואין לי צל של ספק שכל מנהג יש לו על מה לסמוך בהתאם לכושר הבנתם וסבירות שיקולם והכל דברי אלהים חיים.

ראיתי לנכון לציין שניים מחכמי תימן האוחזים במנהגי הבלדי שהבינו שעדיף להתפלל בשלום ובלי מחלוקת גם במחיר של שינוי מנהג:

א. מארי חיים בן שלמה (צדוק) צאלח

מארי חיים צאלח היה ממתפללי כניס בית צאלח ואח"כ עבר להתפלל בכניס בית ריעאני אצל הרב יוסף שמן. מארי חיים נודע כמלמד תשב"ר מומחה. כאן בארץ ישראל קבע משכנו בבית הכנסת "מגן אברהם" בשכונת נווה עמל בהרצלייה. בית כנסת זה הוא בעיקרו בנוסח בלדי כפי שנהגו בעי"ת צנעא. אולם כפי שסיפר לי מארי עזרי בן מארי חיים צאלח,²⁰ נעשו בו גם תקנות על ידי מארי יצחק בן יוסף עמיסי בהסכמת מארי חיים צאלח. אחת מהתקנות הייתה להפטיר 'הפטרת וערבה'. כששאלתי את מארי עזרי בן מארי חיים צאלח כיצד אביך ויתר על המנהג הקדום, לא הבין את שאלתי ואמר לי: "מה יש בזה?".

ב. מארי אברהם בן שלום (צדוק) צאלח²¹

בבית הכנסת 'עץ חיים' של הרב אברהם צדוק, רבה של קריית בנימין, היו מתפללים בנוסח בלדי. באחת השנים קנה אחד המתפללים את הפטרה ב'שבת הגדול' והזמין את הרב אברהם. הרב אברהם קרא את המפטיר, והתחיל בהפטרת 'וערבה' כמנהג קהילות השאמי. קהל המתפללים תמה על השינוי ממנהג הבלדי להפטיר בהפטרת הפרשה, אולם מפני כבודו של הרב אברהם החרישו הכול ולא העירו מאומה. הרב אברהם ששם לב לתמיהת הציבור הסביר לאחר התפילה את פשר מעשהו: כשהתחלתי בברכות הפטרה, שמתי לב שהילד המתרגם הוא אורח. הצצתי בספר וראיתי שהוא פתוח בהפטרת 'וערבה'. כדי לא לביישו ולצער, לאחר שטרח לשנן את

¹⁹ אוצר הדרשות, חלק א, ירושלים תש"ס, עמ' 234–235.

²⁰ ראה מה שכתבתי עליו ב"זיכרון להולכים - מארי עזרי בן מארי חיים צאלח (צדוק) זצ"ל", [בני-ברק] ה'תשע"ב.

²¹ סיפור זה שמעתי מבנו הרב ינון צדוק. לבקשתי כתב לי ידידי הרב אליקים צדוק (נכד הרב אברהם צדוק) את פרטי המעשה והעתקותם בשינויים קלים.

ההפטרה כמנהג קהילתו במקום מגוריו, ומכיוון שכל מנהגי הקהילות השונות בהררי קודש יסודתם, התאמתי את עצמי אליו ופתחתי מיד בהפטרת 'וערבה'...

מנהג עדן

כאן המקום להזכיר את מנהג עדן כפי שהנציחו הרב משה מנחם:²²
בשבת הגדול מנהגינו לקרוא הפטרת 'וערבה' כמנהג קהילות ישראל, ולא כמנהג הבלדי שמפטירים הפטרה אחרת.
בשבת הגדול אחר תפילת מוסף, מנהגינו לומר האזהרות של רבי יהודה הלוי זצ"ל המתחיל הקבצו ושמעו כ"י ויש בהם הלכות פסח בקצרה, וזה במקום דרשת שבת הגדול שלא נהגו בזה בעדן.

---

²² אוצר מנהגי עדן, ירושלים ה'תשע"ג, עמ' פו, סעיפים ב-ג; וראה בנחלת יוסף.